

A Comparative Study of Prophet Yūnus 's Infallibility from the Perspectives of 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī and Fakhr al-Dīn al-Rāzī*

Mojtaba Noruzi¹ and Sayyideh Zahra Ghanami Mashhadi²

1. Assistant Professor, Department of Qur'anic Sciences and Exegesis, Faculty of Qur'anic Sciences, University of Qur'anic Sciences and Islamic Knowledge, Qom, Iran (Corresponding Author). Email: M.noruzi@quran.ac.ir
2. M.A. in Qur'anic Sciences (Literary Studies), Faculty of Qur'anic Sciences, University of Qur'anic Sciences and Islamic Knowledge, Qom, Iran. Email: Ghanamizahra433@gmail.com

Research Article

Abstract

The infallibility of the prophets and the interpretation of Qur'anic verses concerning this issue have consistently been among the major challenges and concerns of exegetes and Qur'anic scholars throughout the history of Qur'anic revelation. Exegetes have interpreted such verses in accordance with their theological premises and have consequently arrived at differing conclusions. Prophet Yūnus (Jonah) is one such prophet whose infallibility has been questioned on the basis of certain Qur'anic verses, leading some scholars to attribute impatience, disobedience, denial of divine power, and abandonment of responsibility to him. Employing a descriptive-analytical method and focusing on the views of Fakhr al-Dīn al-Rāzī, an Ash'ari exegete, and 'Allāmah al-Ṭabāṭabā'ī, a Shi'i exegete, this study examines the issue of Prophet Yūnus's infallibility. The findings indicate that, in accordance with his theological premises, Fakhr al-Dīn al-Rāzī regards Yūnus's departure from the place of his prophetic mission as a violation of the divine command and considers his subsequent supplication for forgiveness evidence that he had committed a sin. By contrast, 'Allāmah al-Ṭabāṭabā'ī considers infallibility to encompass all aspects of the prophets' lives and, rather than describing Yūnus's conduct as a "sin," interprets it as "leaving what is more appropriate" (*Tark al-awlā*), maintaining that the prophets are free from every form of deficiency.

Keywords: Prophet Yūnus (Jonah), Infallibility of the Prophets, Qur'anic Objections, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, 'Allāmah al-Ṭabāṭabā'ī.

* Received 21 March 2026; Received in revised form 19 April 2026; Accepted 11 June 2026; Published online 01 July 2026

Cite this article: Noruzi, M., & Ghanami Mashhadi, S.Z. (2026). A Comparative Study of Prophet Yūnus 's Infallibility from the Perspectives of 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī and Fakhr al-Dīn al-Rāzī. *Comparative Interpretation Research*, 12(2), 118-141. <https://doi.org/10.22091/PTT.2026.13168.2469>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

Within the framework of comparative exegesis, the apparent meaning of certain Qur'anic verses seems to suggest disobedience or noncompliance on the part of some prophets, thereby giving rise to doubts concerning their infallibility. Prophet Yūnus (Jonah) is among the prophets whose infallibility has been questioned on the basis of certain Qur'anic verses, particularly Qur'an 21: 87, Qur'an 54: 48, and Qur'an 37: 139–148. These doubts concern issues such as impatience, disobedience, sin, and the apparent assumption that he sought to escape divine authority. Clarifying these issues is significant in Islamic theology, as the story of Prophet Yūnus constitutes one of the major challenges in discussions of prophetic infallibility, and an inadequate treatment of the subject may create a significant difficulty in defending this doctrinal principle.

The selection of Fakhr al-Dīn al-Rāzī and 'Allāmah al-Ṭabāṭabā'ī is significant because of their prominent positions as representatives of Ash'ari and Shi'i thought, respectively, thereby illustrating the extent to which theological presuppositions influence exegetical interpretation. The central problem addressed by this study is to demonstrate how the Ash'ari principle permitting the possibility of minor sins by prophets leads, when confronted with the apparent meanings of these verses, to interpretive difficulties that ultimately entail attributing sin to a prophet, and, conversely, how the Shi'i principle of absolute infallibility provides a coherent interpretation that preserves the integrity of prophetic conduct. The originality of the present study lies in moving beyond a merely descriptive comparison to examine the causal relationship between theological premises and exegetical conclusions, thereby assessing the explanatory capacity of the two exegetical approaches in addressing the apparent deficiencies attributed to the prophets. To address these questions, the study employs a descriptive-analytical method based on library research.

Research Findings

Differences in theological premises lead to substantially different interpretations of the verses concerning Prophet Yūnus. In accordance with Ash'ari theological doctrine, Fakhr al-Dīn al-Rāzī maintains that the prophets are infallible after attaining prophethood and with respect to major sins. Accordingly, he interprets expressions referring to the acknowledgment of wrongdoing, the apparent attempt to escape divine authority, and disobedience in the relevant Qur'anic verses as indicating the commission of minor sins. Fakhr al-Dīn al-Rāzī understands Prophet Yūnus 's anger as having been directed toward his people; however, he considers his departure from them before receiving explicit divine permission to have constituted a failure to choose the more appropriate course of action and therefore something deserving of divine reproach. In addressing the apparent implication that Yūnus sought to escape divine authority, al-Rāzī interprets the relevant terminology in a manner that avoids attributing disbelief to a prophet, understanding it instead to mean that "*God would not constrain him.*" From his perspective, Yūnus 's confinement in the belly of the fish was punitive and served as expiation for his sin.

By contrast, ‘Allāmah al-Ṭabāṭabā’ī, relying on the Qur’anic and Shi‘i principle of absolute infallibility, rejects the attribution of any sin, whether major or minor, to the prophets. He interprets all actions of Prophet Yūnus that might apparently suggest a lapse in infallibility within the framework of *Tark al-awlā* (“leaving what is more appropriate”), whereby a prophet may choose a good course of action rather than a more appropriate one without this constituting a sin. He regards Yūnus’s departure from his people as an action whose outward appearance resembled that of a servant fleeing from his master, while maintaining that his inner intention remained consistent with his infallible spiritual station. Accordingly, Yūnus’s supplication for forgiveness and acknowledgment of wrongdoing in the *Du‘ā’ al-Yūnusī* while in the darkness of the belly of the fish do not constitute a verbal confession of sin. Rather, they reflect his elevated spiritual station, profound humility, and the practice of the prophets when experiencing a temporary diminution in attentiveness. Al-Ṭabāṭabā’ī consequently interprets Yūnus’s ordeal not as divine punishment but as a divine trial intended to elevate his spiritual rank and facilitate his perfection.

Conclusion

An examination of the two exegetical approaches demonstrates that Fakhr al-Dīn al-Rāzī, in accordance with the Ash‘ari premise concerning the possibility of minor sins, interprets expressions such as Yūnus’s acknowledgment of wrongdoing as referring to the commission of an act of disobedience. His approach involves presenting various theological possibilities and resolving exegetical difficulties through *Ta’wīl* (interpretive explanation). By contrast, ‘Allāmah al-Ṭabāṭabā’ī, grounded in the principle of absolute infallibility, interprets all passages that might apparently indicate a lapse on the part of Prophet Yūnus through the concept of “leaving what is more appropriate” (*Tark al-awlā*).

‘Allāmah al-Ṭabāṭabā’ī’s approach, particularly through the method of interpreting the Qur’an through the Qur’an and attending to the internal coherence of the Qur’anic text, provides a more integrated explanation of the relevant verses while preserving the principle of prophetic infallibility. On this basis, his interpretation presents Prophet Yūnus’s conduct as free from actual sin or moral deficiency and understands his ordeal not as punishment for a transgression but as a divine trial aimed at his spiritual development and elevation.

References

- Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1365 SH). *Al-Bāb al-Ḥādī ‘Ashar*. Mu’assasat Muṭāla‘āt-i Islāmī. [In Arabic]
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1371 SH). *Tafsīr-i Nemūneh*. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Persian]
- Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Muḥammad. (1412 AH). *Al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur’an*. Dār al-Shāmiyyah. [In Arabic]
- Rāzī, Fakhr al-Dīn. (1409 AH). *‘Iṣmat al-Anbiyā’* (Muḥammad Ḥijāzī, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
- Rāzī, Fakhr al-Dīn. (1420 AH). *Al-Tafsīr al-Kabīr (Mafātīḥ al-Ghayb)*. Dār Iḥyā’ al-Turāth. [In Arabic]
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1412 AH). *Jāmi‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’an*. Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic]

- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1390 AH). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'an*. Mu'assasat al-Ālamī lil-Maṭbū'āt. [In Arabic]
- Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan. (1372 SH). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'an*. Nāṣir Khusrow. [In Persian]
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (n.d.). *Al-Tibyān* (Aḥmad Ḥabīb al-Āmilī, Ed.). Dār Iḥyā' al-Turāth al-Ālamī. [In Arabic]
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar. (1407 AH). *Al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl*. Dār al-Kitāb al-'Arabī. [In Arabic]

بررسی تطبیقی عصمت حضرت یونس (ع) از دیدگاه علامه طباطبائی و فخر رازی *

مجتبی نوروزی^۱ و سیده زهرا غنمی مشهدی^۲

۱. استادیار، گروه علوم قرآن و تفسیر، دانشکده علوم قرآنی مشهد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران (نویسنده مسئول).
رایانامه: M.noruzi@quran.ac.ir
۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، رشته علوم قرآن (گرایش ادبی)، دانشکده علوم قرآنی مشهد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران. رایانامه: Ghanamizahra433@gmail.com

چکیده

مسئله عصمت انبیاء و تفسیر آیات مختلف قرآن در این باره، همواره از چالش‌ها و دغدغه‌های مهم مفسران و قرآن‌پژوهان در طول تاریخ نزول قرآن بوده است. مفسران متناسب با مبانی کلامی خود به تفسیر اینگونه آیات پرداختند و دیدگاه‌ها و برداشت‌های متفاوت و بعضاً متضاد را ارائه داده‌اند! یکی از این انبیاء حضرت یونس (ع) می‌باشد که برخی با توجه به آیات مختلف قرآن، عصمت آن حضرت را زیر سوال بردند و اتهاماتی نظیر کم صبری، عصبان، نفی قدرت الهی، گناهکاری، ترک مسئولیت، ظلم و ... را به ایشان نسبت داده‌اند. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با تمرکز بر دیدگاه‌های فخر رازی، مفسر اشاعره و علامه طباطبائی مفسر شیعی، دو برداشت از مسئله عصمت را مطابق با دو مکتب کلامی متفاوت بررسی کرده است. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که فخر رازی مطابق با مبانی کلامی خود، معتقد به عصمت پیامبران پس از نبوت است. وی عصمت را محدود به امور دینی می‌داند و بر این باور است که حضرت یونس (ع) با ترک محل رسالت خود، فرمان الهی را نقض کرده و شایسته سرزنش است. او درخواست بخشش حضرت یونس (ع) را از خداوند به عنوان دلیلی بر گناهکار بودن ایشان می‌داند. در مقابل علامه طباطبائی عصمت را در تمامی امور زندگی دانسته و معتقد است که حضرت یونس (ع) هیچ گناهی مرتکب نشده‌اند. به نظر او ترک محل رسالت توسط حضرت یونس (ع) دستوری الهی و بخشی از حکمت خداوند است. علامه به جای استفاده از واژه گناه برای انبیاء، از عبارت "ترک اولی" استفاده کرده و بر این باور است که پیامبران نه تنها از گناه، بلکه از هرگونه نقص مبرا هستند و برای اثبات به آیات قرآن، روایات، عقل و فطرت استناد کرده است.

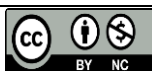
کلیدواژگان: حضرت یونس (ع)، عصمت انبیاء، شبهات قرآنی، فخرالدین رازی، علامه طباطبائی.

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۳۰ | بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۳۰ | پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۱ | انتشار برخط: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

استاد: نوروزی، مجتبی و غنمی مشهدی، سیده زهرا. (۱۴۰۵). بررسی تطبیقی عصمت حضرت یونس (ع) از دیدگاه علامه طباطبائی و فخر رازی، پژوهش‌های تفسیری تطبیقی، ۱۲(۲)، ۱۴۱-۱۱۸. <https://doi.org/10.22091/PTT.2026.13168.2469>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

در چارچوب تفسیر تطبیقی، ظاهر برخی آیات قرآن کریم اشاره به عصیان و نافرمانی برخی انبیاء الهی دارد و همین مسئله باعث پیدایش شبهاتی درباره عصمت انبیاء شده است. حضرت یونس (ع) یکی از انبیایی است که به جهت برخی از آیات قرآن، شبهاتی درباره عدم عصمت آن حضرت مطرح است. شبهاتی مانند بی صبری، عصیان‌گری، گنهکاری و ... که در ذیل آیات انبیاء: ۸۷، قلم: ۴۸، صافات: ۱۳۹-۱۴۸ مطرح شده است. نکات مطرح شده این است که حضرت یونس (ع) در دوران نبوت خود، پس از دعوت قوم خود در آغاز دعوت، با حالتی خشمگین به سراغ قوم نافرمان خویش رفت و در انتها نیز پس از اینکه از هدایت آن‌ها ناامید گشت، آن‌ها را ترک کرده و به سوی کشتی در حال حرکت گریخت. تبیین دقیق این ماجرا از آن جهت ضروریست که داستان حضرت یونس (ع) چالش برانگیزترین گره در بحث عصمت محسوب می‌شود و عدم پاسخگویی به آن، خلاء بزرگی در دفاع از این اصل اعتقادی ایجاد می‌کند، همچنین ضرورت انتخاب فخر رازی و علامه طباطبایی، در جایگاه شاخص آنان نهفته است. تقابل این دو به عنوان نمایندگان تفکر اشعری و شیعی، به خوبی نشان می‌دهد که چگونه پیش فرض‌های کلامی، مسیر تفسیر را تغییر می‌دهند. همان‌طور که گذشت نوع عملکرد و رفتار حضرت یونس (ع) در این رخداد، باعث ایجاد شبهاتی شده است که عصمت آن حضرت را به چالش کشیده و سؤال‌های متعددی را در ذهن ایجاد کرده است. مانند: خشم حضرت یونس (ع) در آغاز دعوتش بر چه کسی بوده است؟ آیا ترک قومش بدون اذن خداوند نوعی نافرمانی و عصیان‌گری در برابر پروردگار بوده و موجب گناه یا خطای وی گردیده است؟ علت نهی رسول اکرم (ص) از انجام رفتاری مشابه یونس (ع) ناشی از خطاکاری وی است؟ اگر او خطا کار نبوده است، استغفار وی با عصمت وی منافات دارد؟ و اگر خطا کار بوده، این خطا منجر به خروج او از مقام نبوت شده است؟ پژوهش حاضر برای پاسخگویی به پرسش‌های یادشده، با روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای سامان یافته است و صرفاً به دنبال مقایسه توصیفی دیدگاه‌ها نیست؛ بلکه هدف غایی آن تبیین «رابطه علی و معلولی» میان مبانی کلامی و آرای تفسیری است. در واقع مسأله اصلی این است که نشان دهیم چگونه مبنای «جواز صدور گناه صغیره» در منظومه فکری اشعری (فخر رازی)، مفسر را در مواجهه با ظواهر آیات به بن‌بست‌هایی کشانده که چاره‌ای جز پذیرش گناهکار بودن پیامبر الهی و تأویل‌های پرتکلف نداشته است و در مقابل، چگونه مبنای «عصمت مطلق» در اندیشه شیعی (علامه طباطبایی)، تفسیری منسجم و عقلانی تولید کرده است. حاصل این پژوهش، اثبات کارآمدی و برتری الگوی تفسیری شیعه در حل شبهات عصمت و تنزیه ساحت حضرت یونس (ع) از نسبت‌های ناروا، فارغ از تعصب مذهبی و بر پایه استدلال‌های روش‌مند برخاسته از مبانی کلامی صحیح است.

پیشینه پژوهش

پژوهش مستقلی درباره بررسی تطبیقی عصمت حضرت یونس (ع) از دیدگاه علامه طباطبائی و فخر رازی یافت نشد، اما در موضوع عصمت حضرت یونس (ع) پژوهش‌هایی صورت گرفته است که عبارتند از:

۱. «شبهات درباره حضرت یونس (ع) در تفاسیر فریقین؛ پاسخ‌ها و رویکردها» حسین کمالی زاده اردکانی و علی راد، مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی، سال دوم، شماره ۳، بهار و تابستان ۹۶. در این پژوهش شبهات وارد شده براساس آیات را از دیدگاه فریقین نقل کرده و پاسخ آنان را از نظر اکثریت مفسرین با رویکردهای مختلف تفسیری بررسی نموده‌اند. با وجود جامعیت این پژوهش در جمع‌آوری شبهات، رویکرد آن به صورت گزارشی و تجمعی است و تحلیل عمیق و مقایسه‌ای مبانی کلامی فخر رازی و علامه طباطبائی در سایه قرار گرفته است.

۲. رویکرد مفسران فریقین و شبهه قرآنی عصمت حضرت یونس (ع)؛ تحلیل، نقد و انتخاب، سعید عزیزی و علی راد، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، شماره ۱۵، بهار و تابستان ۱۴۰۱ ش. در این پژوهش دیدگاه مفسران فریقین درباره شبهات وارده بر حضرت یونس (ع) را مورد بررسی قرار داده و نقاط اشتراک و افتراق دو مذهب را به خوبی نمایان ساخته است اما این نوع نگاه جامع مانع از ورود به جزئیات و تفاوت‌های ظریف دیدگاه‌های فردی مفسرانی بزرگ همچون فخر رازی و علامه طباطبائی می‌گردد. سبک تفسیری این دو عالم مفسر نتایج متفاوتی در تفسیر آیات مربوط به عصمت حضرت یونس (ع) به بار می‌آورد که در نگاه کلی به دیدگاه‌های فریقین مغفول مانده است.

۳. بررسی شبهات پیرامون حضرت یونس (ع)، مرضیه اکاتی، علیرضا حیدری نسب، کنگره ملی تفکر و پژوهش دینی، ۱۳۹۳. این مقاله کوتاه ضمن بررسی عصمت پیامبران، دلایل و ضرورت آن، عصمت حضرت یونس (ع) را اثبات کرده است اما با توجه به مختصر بودنش فاقد جزئیات دقیق تفسیری و تحلیل تطبیقی عمیق است.

علی‌رغم مطالعات کلی صورت گرفته و با آنکه تحقیق‌هایی نظیر پارسا و پریمی (۱۳۹۴) و فاریاب (۱۳۹۴) به عنوان «الگوی روشی» مبانی کلامی این دو مفسر را واکاوی کرده‌اند، اما همچنان خلأ پژوهشی مستقل در تطبیق دیدگاه فخر رازی به عنوان نماینده شاخص تفسیر کلامی اشاعره و علامه طباطبائی در جایگاه مفسر برجسته معاصر شیعه پیرامون حضرت یونس (ع) به وضوح احساس می‌شود؛ پژوهش حاضر با تمرکز بر این خلأ، درصدد است نشان دهد چگونه تفاوت مبانی کلامی به تفاسیر متفاوت انجامیده و کدام رویکرد در تنزیه ساحت نبی، از اتقان و کارآمدی بیشتری برخوردار است.

مفهوم‌شناسی واژه عصمت

ریشه لفظ عصمت از ماده (عَصَمَ) به معنای حفظ و نگهداری کردن (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۱۲۲۰؛ جوهری، ۱۹۸۷، ج ۵، ص ۱۹۸۶؛ ابن‌منظور، ۱۴۰۸، ج ۹، ص ۲۴۵؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵، ج ۴، ص

۳۴۷) یا در معنای «مانع شدن و باز داشتن» است. این بازداشتن می‌تواند به دو صورت سلب اختیار از دیگری یا فراهم کردن شرایطی که فرد به اختیار خود از امری امتناع کند، نمود می‌یابد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۳۳۱). برخی نیز معتقدند به معنای این است که خداوند بنده‌اش را از بدی و شر حفظ کند. (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۳۳۱؛ فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۱۲۲۰) راغب اصفهانی نیز آن را به معنای به دست آوردن، مانع شدن و ... امساک دانسته است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۶۹). عصمت به معنای قدرت بر طاعت و عدم قدرت بر معصیت نیز آمده است (رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۲۵۵).

عصمت در اصطلاح به «لطفی الهی» یا «ملکه‌ای نفسانی» تعریف شده است که با وجود آن، شخص معصوم به صورت اختیاری از ارتکاب گناه خودداری می‌کند (مرتضی شریف، ۱۴۲۱، ج ۳، ص ۳۲۶؛ طوسی، ۱۹۸۵، ص ۳۶۹؛ بحرانی، ۱۴۱۷، ص ۵۵). این لطف الهی به گونه‌ای است که انگیزه ترک اطاعت در فرد ایجاد نمی‌شود، هرچند که توانایی انجام معصیت را همچنان داراست (حلی، ۱۳۶۵، ص ۹). در تبیین دقیق‌تر این مفهوم، علامه طباطبائی عصمت را نیرویی برآمده از علمی ویژه و موهبتی الهی می‌داند که بر سایر قوای نفسانی غلبه دارد و با اختیار انسان نیز در تنافی نیست (طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۲، صص ۱۳۶ و ۱۴۰/ج ۱۷، ص ۲۹۱). فخر رازی نیز حقیقت عصمت را حاصل اجتماع چهار امر یعنی ملکه نفسانی، علم تام به سعادت و شقاوت در اطاعت و معصیت، وحی الهی و ترس از سرزنش می‌داند (رازی، ۱۴۰۵، ص ۵۲۳).

مفاهیم کلیدی در تحلیل عملکرد انبیاء

تبیین واژگانی و اصطلاحی «گناه صغیره» و «ترک اولی» با توجه به اینکه اختلاف نظر مفسران در مابرای حضرت یونس (ع) بر سر نام‌گذاری رفتار ایشان است، بررسی لغوی و اصطلاحی دو واژه کلیدی ضروری است:

الف) گناه صغیره: «صغیره» از ریشه «صَغَرَ» در لغت به معنای کوچکی است که در برابر «کبیره» قرار می‌گیرد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۴۸۵). در اصطلاح کلامی فخر رازی، این واژه به لغزش‌هایی اشاره دارد که وعده عذاب بر آن‌ها داده نشده است. وی صدور چنین لغزش‌هایی را از انبیاء در صورتی که نفرت‌انگیز نباشد و به اعتماد مردم به وحی آسیب نزنند جایز می‌شمارد (رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۲، ص ۱۰۵۹).

ب) ترک اولی: کلمه «الأولی» در این اصطلاح به معنای «نزدیک‌تر» و «سزاوارتر» است (قرشی، ۱۳۷۱، ش، ج ۷، ص ۲۵۳). در مفهوم اصطلاحی این عبارت نیز به انتخاب گزینه «خوب» در برابر گزینه «خوب‌تر» اشاره دارد؛ بنابراین هیچ‌گونه مخالفت با امر مولوی در آن رخ نمی‌دهد، بلکه بنده با این انتخاب، تنها خود را از یک کمال برتر محروم ساخته است و پیامد آن نه عقوبت، بلکه تربیت الهی است (طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۱۷، ص ۱۷۰).

عصمت پیامبران از دیدگاه مکاتب مختلف کلامی

متکلمان مسلمان در مورد زمان عصمت انبیاء و اینکه در کدام یک از مراحل زندگیشان معصوم بوده‌اند با هم اختلاف داشته و دیدگاه‌های متفاوتی دارند که در سه گروه تقسیم‌بندی می‌شوند:

گروه نخست عده‌ای هستند که انبیاء را از بدو تولّد تا زمان مرگ معصوم می‌دانند. شیعیان بر این گونه باور هستند. از نظر متکلمان شیعه، عصمت پیامبران امری است که با اختیار و اراده خودشان در تمام ادوار زندگی آن‌ها از بدو تولّد، باعث حفظ آن‌ها از هر گناهی چه سهوی و چه عمدی می‌شود (حلی، ۱۳۷۹، ص ۱۴۲) و این امر موهبت و عنایتی از جانب خداوند است (ر.ک: اعدادی خراسانی، ۱۳۹۰، ص ۱۶). دومین گروه که همان دیدگاه معتزلیان است؛ معتقدند که پیامبران از زمان بلوغشان دچار لغزش و گناه نشده‌اند. سومین گروه همان دیدگاه اشاعره از جمله فخر رازی است که بر این باورند انبیاء از زمان نبوتشان معصوم‌اند و تا پیش از بعثت بروز گناه و خطا از ایشان ناممکن نبوده است که البته طی مطالعه‌های انجام شده بر آثار فخر الدین رازی استدلالی برای این نظر ارائه نکرده است (ر.ک: سعیدی مهر و اختیاری، ۱۳۸۹، ص ۱۳۳).

مبنای کلامی دو مفسر

علامه طباطبایی

علامه طباطبایی عصمت را وجود امری در معصوم می‌داند که موجب حفظ او از خطا و معصیت می‌شود؛ باتوجه به این تعریف وی معتقد است که امکان ندارد که از انبیاء گناه صادر گردد و ایشان با اوامر الهی مخالفت ورزند. تمام انبیاء و معصومین (ع) دارای عصمت مطلق هستند. عصمت و خطا دارای مصادیقی است که عصمت مطلق شامل تمام مصادیق آن می‌گردد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۴، ص ۲۶۸). به اعتقاد علامه طباطبایی معصوم قدرت انجام گناه را دارد اما به صورت کاملاً آگاهانه و با اختیار تام از آن دوری می‌کند (ر.ک: فاریاب، ۱۳۹۴، ص ۱۵).

ایشان در اثبات دیدگاه خود درباره عصمت انبیاء به ادله عقلی و نقلی استناد می‌کند:

- ادله عقلی، علامه طباطبایی معتقد است که عصمت انبیاء یک لزوم عقلی است که از مقام و مسئولیت آن‌ها ناشی می‌شود. او می‌گوید: «انبیاء به سبب تعلیم و تذکیر و هدایت و تبلیغ دین خدا، باید در همه حالت‌های خود را نمونه قرار دهند و هرگز به گناه و خطا نپردازند. زیرا اگر چنین نباشند، باعث تضعیف و تخریب پیام خود می‌شوند و مورد اعتماد و قبول مخاطبان نخواهند بود. پس عصمت انبیاء چیزی جز لزوم عقلانی نمی‌تواند باشد» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۰، ص ۱۴۵-۱۵۰).

- ادله نقلی، علامه طباطبائی با استناد به آیات قرآن و روایات شیعه، عصمت انبیاء را ثابت می‌کند. از جمله آیات قرآن که به عصمت اشاره دارند، می‌توان به آیات زیر اشاره کرد:

ایشان آیات مربوط به مخلص بودن انبیاء الهی (ص ۸۳)^۱ (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱، ص ۶۳۱)، خطاناپذیری حجت‌های الهی (نساء: ۵۹)^۲ (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۵، ص ۳۱۱)، دور بودن پلیدی از معصومان (احزاب: ۳۳)^۳ (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۶، ص ۴۵۹)، برخوردار بودن از علم غیب (جن: ۲۶ و ۲۷)^۴، (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۹، ص ۱۲۰)، تلاشگری در جهت مقرب بودن (قصص: ۸)^۵ (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۶، ص ۴۵۰) و آیات دیگر، (نساء: ۶۴)^۶ (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۴، ص ۵۶۹)، (نجم: ۳-۴)^۷ (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۵، ص ۱۳۶)، (انبیاء: ۴۵)^۸ (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۰، صص ۱۵۰-۱۶۲) را از دلایل عصمت انبیاء می‌داند.

علاوه بر آیات قرآن، علامه طباطبائی به برخی روایات شیعه نیز استناد می‌کند که عصمت انبیاء را تأیید می‌کنند که به جهت طولانی شدن از ذکر آن‌ها خودداری می‌شود (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۰، ص ۱۶۲؛ ج ۶، صص ۱۷-۲۰؛ ج ۱۲، ص ۱۵۲)

فخر رازی

فخر رازی از مفسران و متکلمانی است که بحث عصمت انبیاء را در چارچوب دیدگاه‌های کلامی عصر خود تحلیل می‌کند. او آراء مختلف در این زمینه را به سه دسته کلی تقسیم می‌نماید:

۱. دیدگاه شیعه مبنی بر عصمت مطلق از بدو تولد
۲. دیدگاه معتزله مبنی بر عصمت از گناه کبیره پس از بلوغ
۳. دیدگاه اشاعره که عصمت از گناه کبیره پس از بعثت را لازم می‌داند و صدور آن را پیش از نبوت جایز می‌شمارد (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۲، صص ۳۶۷-۳۶۹).

۱. «إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ» (ص ۸۳)

۲. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا» (نساء: ۵۹)

۳. «... إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» (احزاب: ۳۳)

۴. «عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا»، «إِلَّا مَن ارْتَضَىٰ مِن رَّسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِن بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ رَصَدًا» (جن: ۲۶ و ۲۷)

۵. «إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَيْنَا مَعَادٌ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ مَن جَاءَ بِالْهُدَىٰ وَمَن هُوَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ» (قصص: ۸۵)

۶. «وَمَا أَرْسَلْنَا مِن رَّسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَّحِيمًا» (نساء: ۶۴)

۷. «وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ»، «إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ» (نجم: ۳ و ۴)

۸. «قُلْ إِنَّمَا أُنذِرُكُم بِالْوَحْيِ وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَاءَ إِذَا مَا يُنذَرُونَ» (انبیاء: ۴۵)

فخر رازی با تمایل به دیدگاه سوم، یعنی موضع اشاعره، قلمرو عصمت را به صورت دقیق مشخص می‌سازد. از نظر او انبیاء الهی در دوران رسالت خود از ارتکاب گناهان کبیره و همچنین گناهان صغیره عمدی مصونیت دارند (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۲، ص ۱۰۵۹) اما صدور خطا و لغزش به صورت سهوی از آنان جایز است (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱، ص ۱۲۹). او عصمت را که لازمه حفظ دین و رسالت می‌داند (رازی، ۱۴۲۰ ق، صص ۱۱۳ و ۱۱۴)، با مبنای جبران‌گرانه تعریف می‌کند؛ به این معنا که خداوند با قضا و تقدیر خود، مانع وقوع گناه در پیامبران می‌شود (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۰، ص ۲۵۴؛ رازی، ۱۹۸۶ م، ج ۱، ص ۱۲). او برای اثبات ضرورت عصمت پس از بعثت، هم با ادله عقلی مانند لزوم اعتماد مردم بر نبی و هم با ادله عقلی همچون آیه ۲۷ سوره جن استناد می‌کند (رازی، ۱۴۰۹ ق، صص ۱۳۶-۱۴۰). با این حال تناقضی در ادله عقلی او برای لزوم عصمت پس از نبوت مانند عدم تناقض غرض رسالت و لزوم اقتدا به پیامبران پیداست و با همان قوت، لزوم عصمت پیش از نبوت را نیز ایجاب می‌کند؛ امری که با مدعای اصلی خود او مبنی بر عدم لزوم عصمت پیش از نبوت، سازگار به نظر نمی‌رسد (ر.ک: پارسا و پریمی، ۱۳۹۴ ش، ص ۴۹).^۱

حضرت یونس (ع) در قرآن کریم

یونس بن متی که در قرآن کریم با القاب «ذوالنون»^۲ و «صاحب الحوت»^۳ نیز شناخته می‌شود، از انبیاء بزرگ الهی است. در نسب ایشان اختلافاتی وجود دارد؛ گروهی او را از نوادگان حضرت یعقوب (ع) و از انبیاء بنی-اسرائیل دانسته‌اند، درحالی که برخی دیگر معتقدند نسب پدری او به حضرت هود (ع) باز می‌گردد و مأموریتش در راستای هدایت همان قوم بوده است (ر.ک: میرباقری، ۱۳۹۹، ص ۱۰۹)، همچنین احتمال داده شده است که ایشان از نوادگان حضرت ابراهیم (ع) باشد (ر.ک: شمس، ۱۳۷۰، ج ۲۱، صص ۱۵۹-۱۶۲؛ عمادزاده، ۱۳۸۰، ص ۶۸۶).

نام «یونس» که ریشه‌ای یونانی به معنای کبوتر دارد (خزائی، ۱۳۹۲ ش، ص ۶۸۷)، چهار مرتبه به صراحت در سوره‌های (نساء: ۱۶۳)، (انعام: ۸۶)، (یونس: ۹۸)، (صافات: ۱۳۹) آمده است. دو مرتبه دیگر یکی با تعبیر «ذوالنون» (انبیاء: ۸۷) و دیگری با تعبیر «صاحب الحوت» (قلم: ۴۸) از این پیامبر یاد شده است. خداوند از حضرت یونس (ع) به عنوان یکی از پیامبران مبعوث شده به قومی که از رحمت خدا ناامید شده بودند، یاد می‌کند

۱. فخر رازی برای اثبات عصمت پس از نبوت، به ادله‌ای چون «لزوم اقتدا به نبی» و «حفظ غرض رسالت از تناقض» تمسک می‌جوید. این ادله، از اساس به گونه‌ای است که اگر صحت داشته باشد، قبل از نبوت نیز باید جاری باشد. زیرا اگر نبی در جوانی گناه کبیره‌ای مرتکب شده باشد، اقتدای مردم به او دچار مشکل شده و هدف رسالت (هدایت مطلق) مختل می‌گردد. بنابراین، اگر این ادله برای عصمت پس از نبوت کافی باشد، برای اثبات عصمت پیش از نبوت نیز کفایت می‌کند، درحالی که فخر رازی عصمت پیش از نبوت را لازم نمی‌داند.

۲. منظور از «ذوالنون» صاحب ماهی، یونس بن متی است (طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ج ۷-۸، ص ۹۶).

۳. «حوت» به ماهی بزرگ گفته می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۲۶۱).

(ابن اثیر، ۱۳۷۱ ق، ج ۴، ص ۱۴۰) و از ایشان را مثالی برجسته برای صبر در برابر حکم الهی معرفی کرده است و بر فضایل و جایگاه رفیعش نزد پروردگار تأکید دارد (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۶، صص ۳۹۹-۴۰۲).

ماجرای حضرت یونس (ع)

حضرت یونس (ع) همانند سایر انبیاء مأمور به دعوت قومش به توحید شد اما با عدم اجابت دعوت الهی از سوی قوم خود مواجه گردید. ایشان پس از ناامیدی، خشمگینانه پیش از اذن صریح الهی به تعبیر قرآن از نزد قومش به سمت کشتی در حال حرکت گریخت. پس از رفتن او قومش با مشاهده آثار عذاب و غیبت پیامبرشان، به صورت یکپارچه توبه کردند و نجات یافتند. در همین هنگام کشتی که حضرت یونس (ع) بر آن سوار شده بود، گرفتار طوفان گشت و پس از انداختن چندین مرتبه قرعه و در آمدن به نام او، جهت سبک سازی کشتی در دریا افکنده شد. خداوند متعال می فرماید: «فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ» [او را به دریا افکندند] و عنبر ماهی او را بلعید در حالی که او نکوهشگر خویش بود! (صافات: ۱۴۲) ایشان در ظلمات با ذکر معروف به «یونسیه» به درگاه خداوند توبه نمود و مشمول نعمت و رحمت الهی گشت. سپس ماهی او را در حالی که بیمار (سَقِیم) بود به ساحلی خشک افکند. خداوند می فرماید: «فَنَبَذْنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ سَقِیمٌ، وَأَنْبَثْنَاهُ عَلَى شَجَرَةٍ مِنْ يَاقُوتٍ» (صافات: ۱۴۵ و ۱۴۶) پس او را در حالی که ناخوش بود به زمین خشکی افکندیم! و بر بالای [سر] او درختی از [نوع] کدوین روینیدیم. پس از گذران ایام نقاهت قومش که در پی پیامبرشان بودند او را یافتند و به سوی آنان بازگشت (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱ ش، ج ۱۹، صص ۱۵۵-۱۵۹).

آیات موهم عدم عصمت حضرت یونس (ع)

در قرآن کریم، در خصوص حضرت یونس (ع)، ویژگی ها و رفتارهایی ذکر شده است که موجب بروز شبهاتی در ذهن برخی از مخاطبان قرآن کریم در دوران پس از نزول آن شده است. این شبهات عبارتند از: ادعای کم صبری، عصیان، تنگ نظری و گناهکاری حضرت یونس (ع) و همچنین توییح الهی به وی. در میان مفسران فریقین دیدگاه های متفاوتی در خصوص آیات مربوطه بیان شده است که معمولاً برخاسته از مبانی کلامی متفاوت آن هاست. بین شیعیان امامیه، شبهات مربوط به کم صبری، عصیان و تنگ نظری حضرت یونس (ع) در نبوت و رسالت وی به طور جدی مورد بحث قرار گرفته است. اما شبهه مربوط به نفی قدرت الهی با همان فرض خروج حضرت یونس (ع) از سلطه الهی فقط در منابع اهل سنت آمده است (کمالی زاده اردکانی و راد، ۱۳۹۶، ص ۱۵۳).

به طور کلی آیاتی که در استناد به آن ها شبهات مربوط به عصمت حضرت یونس (ع) بیان شده است شامل: گروه اول- خداوند در سوره انبیاء درباره اقدام حضرت یونس (ع) می فرماید: «وَذَا التَّوْنِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاصِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ

مِنْ الْعَمِّ وَكَذَلِكَ نُنَجِّي الْمُؤْمِنِينَ» (الانبیاء: ۸۷) و «ذو النون» را [یاد کن] آن گاه که خشمگین رفت و پنداشت که ما هرگز بر او قدرتی نداریم، تا در [دل] تاریکی‌ها ندا در داد که، «معبودی جز تو نیست، منزهی تو، راستی که من از ستمکاران بودم.» خداوند دعای حضرت یونس (ع) را مستجاب کرد و فرمان داد که ماهی او را بالای آب بیندازد. حضرت یونس (ع) با لطف خدای بزرگ، سالم و سلامت به سطح آب رسید و در ساحل نجات یافت. خداوند به او فضل و لطف خود را نشان داد و قوم نینوا را هم هدایت کرد (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص ۱۳۶۵).

گروه دوم- در سوره صافات خداوند ابتدا و انتهای ماجرای حضرت یونس (ع) به طور خلاصه بیان کرده است: «وَإِنْ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ» (۱۳۹) و در حقیقت، یونس از زمره فرستادگان بود.

«إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلِّ الْمَشْحُونِ» (۱۴۰) آنگاه که به سوی کشتی پر، بگریخت!

«فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ» (۱۴۱) پس [سرنشینان] با هم قرعه انداختند و [یونس] از باختگان شد.

«فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ» (۱۴۲) [او را به دریا افکندند] و عنبر ماهی او را بلعید درحالی که او نکوهشگر

خویش بود!

«فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ» (۱۴۳) و اگر او از زمره تسبیح‌کنندگان نبود،

«لَلْبَيْتِ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (۱۴۴) قطعاً تا روزی که برانگیخته می‌شوند، در شکم آن [ماهی] می‌ماند!

گروه سوم- در آیاتی از سوره قلم آمده است:

«فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ» (۴۸) پس در [امثال] حکم

پروردگارت شکیبایی ورز، و مانند همدم ماهی [=یونس] مباش، آنگاه که اندوه زده ندا در داد.

«لَوْلَا أَنَّ تَدَارَكُهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ» (۴۹) اگر لطفی از جانب پروردگارش تدارك [حال]

او نمی‌کرد، قطعاً نکوهش شده بر زمین خشک انداخته می‌شد.

کم صبری و تنگی خلق حضرت یونس (ع)

اولین شبهه‌ای که ذیل آیات ۸۷ سوره انبیاء «وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا...» و ۴۸ سوره قلم «... وَهُوَ مَكْظُومٌ»

مطرح شده است، شبهه کم صبری در امر نبوت توسط حضرت یونس (ع) و تنگی خلق او در مقایسه با

صبر حضرت نوح (ع) در هدایت قومش می‌باشد.

در روایتی از علی بن ابراهیم قمی و مرحوم عیاشی آمده است که حضرت یونس (ع) هنگام خروج از قوش

خشمگین بر خداوند -«مغاضباً لرّبه»- بوده است (قمی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۳۱۸؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص

۱۳۵). حسن بصری و ابن عباس نیز به نزول جبرئیل بر حضرت یونس (ع) اشاره می‌کنند که جناب جبرئیل او را به

سمت نینوا برای هدایت و انداز مردم سوق می‌دادند اما حضرت یونس (ع) برای طلب حیوان یا نعلینی تعلل می‌کند

که جبرئیل به ایشان می‌فرماید کار امر و انذار مردم، زودتر از این است (باید عجله کنی) که ایشان عصبانی شده و می‌روند (رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۲، ص ۱۷۹).

فخرالدین رازی و برخی از مفسران اهل سنت معتقدند که حضرت یونس (ع) در انجام رسالت خود کم- صبری و عصیان نشان داده و به خاطر آن توبیخ شده است. این مفسران به آیاتی از سوره یونس و صفات و روایاتی از منابع اهل سنت استناد می‌کنند که از جمله آنان زمخشری در تفسیر الکشاف (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۳۱)، آلوسی در تفسیر روح المعانی (آلوسی، بی‌تا، ج ۹، ص ۷۸)، ابن عاشور در تفسیر التحریر و التئویر (ابن-عاشور، ۱۴۲۰، ج ۱۷، ص ۹۵) و ابوحیان در تفسیر البحر المحیط (ابوحیان، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۵۵) می-باشد.

فخرالدین رازی بر این نکته تأکید می‌کند که در آیه قرآن به صراحت مشخص نشده که مخاطب خشم حضرت یونس (ع) چه کسی بوده و به نظر نمی‌رسد که چنین فکری در یونس (ع) وجود داشته است؛ زیرا در آیه مطلبی تحت این عنوان نیست، اما قاطعانه می‌توان گفت که خشم گرفتن یک پیامبر بر پروردگارش امری محال و غیر قابل تصور است؛ چرا که چنین خشمی مستلزم جهل نسبت به مالکیت مطلق خداوند بر امر و نهی است و جهل به خداوند با اصل ایمان منافات دارد چه رسد به مقام ولای نبوت. کسی که به الوهیت و ربوبیت خداوند جاهل باشد در اصل مؤمن نیست تا بتوان او را پیامبر دانست (رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۲، ص ۱۷۹). غضب او به دلایل دیگری مانند غضب بر قوم خود به خاطر کفر و عصیان آن‌ها، یا غضب بر خودش به خاطر تأخیر عذاب بر قومش، یا غضب بر خود به خاطر تأخیر ثواب برایش بوده است (رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۷، صص ۱۳۹-۱۴۰).

علامه طباطبایی در تفسیر آیات سوره قلم نوشته است؛ «کلمه «مکظوم» از مصدر کظم غیظ است که به معنای فرو بردن خشم است، و به همین جهت مکظوم را تفسیر کرده‌اند به کسی که خشم گلویش را گرفته باشد و او نتواند به هیچ وسیله‌ای آن را خالی کند» او که این خشم را با توجه به سیاق این آیات از روایات حضرت یونس (ع) دانسته این غضب را ممزوج با گناهی نمی‌داند و در مورد سبب آن این‌گونه می‌گوید: «سبب خشم این است که آدمی کم‌حوصله باشد، و در آمدن عذاب برای دشمنانش عجله کند» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۳۸۷). علامه طباطبایی معتقد است که غضب حضرت یونس (ع) بر خداوند یا حتی بر قوم یونس (ع) شایسته جایگاه نبوت ایشان نبوده و این از جمله نسبت‌های ناروایی است که در کتب عهدین به انبیاء داده‌اند و دیگر جا ندارد يك مفسر در این مقام برآید که نسبت معصیت را طوری توجیه کند که از معصیت بیرون شود، به خلاف قرآن کریم که ساحت انبیاء را با صراحت منزه از هر نوع گناهی چه صغیره و چه کبیره می‌داند، و يك مفسر ناچار است که اگر با آیه و روایتی برخورد نمود که به انبیاء الهی چنین نسبتی داده شده است، آن را توجیه کند و حمل به ظاهر ننماید (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۴، ص ۳۱۵).

از آنجا که صبر از ویژگی‌هایی است که لازمه امر نبوت است و شرط اساسی انجام اوامر الهی برای یک پیامبر محسوب می‌شود؛ فخر رازی و علامه طباطبایی هر دو بر لازم بودن این ویژگی تأکید نمودند. فخر رازی با ادله کلامی و عقلی و علامه طباطبایی با نگاهی بر سیاق آیات و در کنار ادله عقلی با تأکید بر اصل قرآنی عصمت انبیاء تنها در نحوه اثبات این شبهه با یکدیگر تفاوت دارند. با این وجود با نگاه ویژه بر دیدگاه علامه طباطبایی به دلیل بهره‌گیری از چارچوب تفسیری قرآن به قرآن و اصل قرآنی عصمت انبیاء، می‌توان گفت «ترک اولی» به معنای انجام گناه یا مخالفت با پروردگار نیست این مسئله نه تنها گناهی بر آن حضرت نبوده است بلکه با تأویل آیه می‌توان اثبات نمود که انجام چنین عملی از فرستاده خدا بعید و غیر ممکن است و این اصل مشترک و بنیادین یعنی تنزیه ساحت انبیاء الهی از هر گونه گناه از قبیل خشم بر پروردگار میان هر دو مفسر مورد تأکید است.

گمان بر عدم قدرت الهی و خروج از سیطره او

بیان شبهاتی که ذیل آیه ۸۷ سوره انبیاء (...فَقَطَّنْ أَنْ لَنْ تُقْدِرَ عَلَيْهِ...) عنوان گردیده، این است که معتزله بر این باورند که یونس (ع) تنها مرتکب خطا در اجتهاد و ترک اولی در ترک قومش شده است (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۳۱). در مقابل، متکلمان و مفسران ناقد با حمل معنای آیه بر تصوّر خروج از سیطره الهی و نفی قدرت خداوند بر او، این اقدام را به منزله کفر عظیم قلمداد کرده و آن را موجب سلب نبوت دانسته‌اند (نقل و نقد این دیدگاه‌ها در: رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۲، ص ۱۷۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۳۵۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۵۹؛ بغدادی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۲۴۱).

فخرالدین رازی در پاسخ به این شبهه بیان می‌کند این نوع تفکر همان شک در قدرت الهی است و موجب سلب نبوت از آن حضرت می‌گردد؛ پس از نبی الهی بعید است و این صفت کسی است که نمی‌داند خدا مالک همه چیز است و هر چه می‌خواهد انجام می‌دهد و هر آنچه بیان می‌کند حق است (رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۲، ص ۲۱۹). فخرالدین رازی نسبت دادن چنین امری را به نبی الهی مردود می‌داند و معتقد است که باید در این قسمت آیه نیز ناگزیر به تأویل معنا پرداخت و وجوه تفسیری مختلفی را برای آن بیان می‌کند.

او واژه «لَنْ تُقْدِرَ» را در آیه شریفه به معنای «مقدر کردن» از ریشه «قدرت» می‌داند و آن را مجاز از «لَنْ نَفْعَلَ» دانسته در این بیان که حضرت یونس (ع) گمان می‌کند، خداوند علیه ایشان کاری را انجام نمی‌دهد؛ نه اینکه انجام کار از توانش خارج باشد و نتوانسته است که علیه آنان کاری کند. گمان حضرت یونس (ع) معطوف به عدم نزول سختی از جانب خداوند در صورت ترک قومش بوده است که این امر به اجتهاد آن حضرت در تشخیص وسعت یا عدم وسعت امر الهی می‌باشد. از وجوه دیگری که فخر رازی به آن اشاره می‌کند، تفسیر واژه «قدر» به معنای «قضا و تقدیر» (گمان برد که سختی بر او مقدر نخواهد شد) یا حمل کلام بر استفهام انکاری یا تمثیل

حالت (حالت او - هنگام خروج از میان قومش بدون انتظار - نمایان گر حالت کسی بود که گمان می کرد ما بر او تنگ نخواهیم گرفت) یا تفکیک میان قدرت و فعل الهی است (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۲، ص ۱۸۰).
نگاه دقیق تر بر دو کلمه «قدرت» (توانایی انجام کاری) و «فعل» (انجام دادن آن کار) نشان می دهد که مناسبتی میان آن دو وجود دارد و براین اساس فخر رازی عقیده دارد که بعید نیست یکی از این دو مجازاً به جای دیگری به کار رفته باشد (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۲، ص ۱۸۱).

علامه طباطبایی نیز معنای واژه «لَنْ نُقَدِّرَ» را «تنگ گرفتن» دانسته است. در واقع حضرت یونس (ع) به گونه ای رفت که گویا از مولایش قهر کرده است و گمان کرد که خداوند او را عقاب نخواهد کرد. در نتیجه آیه شریفه از باب تمثیل است نه حکایت یک واقعیت خارجی. این احتمال از این نظر قوی نیست که پیامبری چون یونس (ع) جایگاهش بالاتر از این است که در حقیقت از مولایش قهر کند و این گونه تصور کند که خدا بر او قادر نیست و او می تواند با سفر کردن از مولایش بگریزد چون انبیای گرامی خدا ساحتشان منزّه از چنین تصوّراتی است، و به عصمت خدا معصوم از خطا هستند (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۴، ص ۳۱۴). «کلمات حکایت حال و ایهامی است که، فعل یونس (ع) موهم آن بود و خلاصه یونس (ع) نه از انجام مأموریت فرار کرد و نه از برطرف شدن عذاب خشمگین بود، ولی کاری کرد که آن کار ایهامی به این معانی داشت» (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۷، ص ۱۶۹).

بررسی نظرات دو مفسر ردّ همراه با قطعیت این اتهام به حضرت یونس (ع) را نشان می دهد اما با وجود اینکه نقطه عزیمت هر دو عالم برای رسیدن به این نظر مشترک است، هر یک مسیری متفاوت برای پاسخ به این شبهه برگزیدند.

فخر رازی به وسیله برهان عقلی اتهام اصلی به فرستاده خدا را باطل کرده است و سپس تأویل ها و تفاسیر ممکن را (معنای لن نقدر = تنگ گرفتن، قضا و تقدیر، نوعی استفهام انکاری) بررسی نموده و فهرست می کند. در مقابل علامه طباطبایی در آیات دیگر قرآن به دنبال اثبات روح و معنای رفتار پیامبر الهی است و نظر قاطع این مفسر اصل حاکم بر «عصمت مطلق انبیاست» که تمامی تفاسیر خلاف این اصل را ردّ می کند. او با در نظر گرفتن معنای «تنگ گرفتن» برای واژه «لَنْ نقدر» توجه را معطوف به باور قلبی و واقعی حضرت یونس (ع) نموده و آیه را در مقام حکایت حال می داند؛ یعنی حالت خروج حضرت یونس (ع) در آن لحظه چنین گمانی را تداعی می کرد. او معتقد است فعل ایشان موهم چنین معنایی است حال آنکه باور درونی حضرت یونس (ع) خلاف این نمود بیرونی بوده است. نظر علامه طباطبایی با عنایت به اصول محکم خود قرآن به ما این اجازه را می دهد که بین ظاهر عمل (که می تواند اشتباه به نظر برسد) و باطن و نیت عمل (که معصومانه است) تمایز قائل شویم. چنین دیدگاهی ماهیت فعل حضرت یونس (ع) را «ترک اولی» به معنای یک خطای راهبردی برای فردی که در جایگاه پیامبری

است می‌داند که چنین تعبیری مانعی بر تفکر گناه یا شک اعتقادی برای انبیائی چون حضرت یونس (ع) است. دقت در تعریف ماهیت فعل نسبت به فهرست تأویل‌های فخر رازی بدون تعیین قول برتر موجب شده است تا ادله علامه طباطبائی راه حل و پاسخی دقیق و جامع‌تر برای این شبهه به شمار رود.

گناهکاری و اعتراف به ظلم

گروهی از قائلان به این شبهه استغفار حضرت یونس (ع) و اعتراف به ظلم خویش «... إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ...» (انبیاء: ۸۷) و نکوهیده شمردن ایشان توسط پروردگار در آیه ۴۹ سوره قلم «... وَهُوَ مَذْمُومٌ» را در کنار این نهی الهی علتی بر خطاکاری ایشان دانسته‌اند و معتقدند که یونس (ع) از تائبین و نادمین بود آن هم به سبب فرار از قومش که بدون اذن خداوند، خطا بوده و به همین علت از خداوند طلب برطرف شدن غم حاصل شده از این گناه را داشته است و اگر توبه نمی‌کرد تا ابد در شکم ماهی می‌ماند (طوسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۵۲۹؛ طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۳، ص ۶۴). عبارت «فَاسْتَجَبْنَا لَهُ» نیز دلالت بر همین مطلب دارد که خواسته او پس از توبه‌اش مستجاب شد. ظالم نامیدن خودش نیز به سبب کوتاهی‌اش در به جا آوردن حق ربوبیت خداوند است (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۷، ص ۲۵۵).

فخر رازی مطابق با این شواهد معتقد بر خطاکاری حضرت یونس (ع) - ارتکاب گناه صغیره از ایشان - است مگر اینکه این واقعه پیش از زمان نبوت آن حضرت رخ داده باشد، زیرا فخر رازی قائل به جواز صدور گناه بر انبیاء پیش از نبوتشان است؛ در غیر این صورت تأویل آن را واجب دانسته است وگرنه حضرت یونس (ع) خطاکار و مستحق لعنت خداوند دانسته می‌شود. با این وجود فخرالدین رازی همچنان بر این باور است که اگر این سخن را تأویل کنیم، باز هم به دلیل انجام ندادن «فعل اولی»، حضرت یونس (ع) مرتکب ظلم شده است و طلب بخشش او از خداوند به همین دلیل است (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۲، ص ۱۸۱).

علامه طباطبائی با اشاره به تسبیح‌گویی حضرت یونس (ع) در شکم ماهی «فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسْتَجِيبِينَ» (صافات: ۱۴۳) مراد از تسبیح او را همین ندای او در ظلمات شکم ماهی به صورت مداوم می‌داند. در واقع حضرت یونس (ع) ذکر «لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ...» را علتی برای تسبیح خداوند دانسته است. او با نظر به تمثیلی بودن گریختن حضرت یونس (ع) که مراد از ظلم اوست؛ ذکر او را در این معنا دانسته است: «خدایا معبود به حقی که باید به سویش توجه کرد غیر از تو کسی نیست، پس تو منزهی از آن معنایی که عمل من آن را می‌رسانید، چون من از تو فرار کردم و از عبودیت تو اعراض نمودم و به غیر تو متوجه شدم پس اینک من متوجه تو می‌شوم و تو را بری و پاک می‌دانم از آنچه عمل حکایت از آن می‌کرد، حال می‌گویم، که غیر از تو کسی و چیزی کارساز نیست» و معتقد است تنها راه نجات آن حضرت همین ذکر بوده است وگرنه تا «...يَوْمَ يُبْعَثُونَ» این بلا از ایشان دفع نمی‌شد. (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۷، ص ۱۶۴) هرچند که در صورت توبه نکردن، دلالتی بر این نیست که یونس (ع) تا

قیامت در شکم ماهی می‌ماند، زیرا مراد از «...يَوْمَ يُعْتَوْنَ» مشخص نیست که روز قیامت (نفخ صور اول یا دوم) است یا کنایه از طولانی بودن زمان بلاست (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۷، ص ۱۶۸). او این شبهه را نیز رد می‌کند که حضرت یونس (ع) از جهت تنبیه الهی و تأییدی بر گناهکاری در شکم ماهی گرفتار گردیده باشد، بلکه او این ابتلاء را تربیت الهی دانسته تا آن حضرت به حد کمال رسد و درجانش رفیع گردد (طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۷، ص ۱۷۰).

فخر رازی در نگاه اول خطای حضرت یونس (ع) را پذیرفته است و در مرحله بعد به تعیین سطح این خطا و به تبیین ترک اولی به عنوان نوعی گناه صغیره برای یک پیامبر الهی می‌پردازد. در نظر او انجام ندادن فعل بهتر از سوی یک پیامبر مستحق نکوهش الهی و استغفار است. او با تفکیک میان گناه کبیره و گناه صغیره ضمن حفظ ظاهر آیه که اعتراف به ظلم (گناه صغیره) حضرت یونس (ع) است، اصل عصمت از گناهان کبیره که در مبنای کلامی اشاعره شامل عدم خطا در ابلاغ وحی است را نگه می‌دارد.

دیدگاه قاطبه علمای شیعه در نگاه علامه طباطبائی به خوبی مشهود است و او با حفظ این دیدگاه در نظرش مسیری کاملاً متفاوت را برای پاسخ به این شبهه طی می‌کند که با حفظ حرمت و جایگاه پیامبران الهی تناسب بیشتری دارد. علامه ظلم را ظلم به نفس و اقرار به آن را نهایت تواضع و معرفت یک نبی می‌داند. او اعتراف حضرت یونس (ع) را یک معرفت و ابتلای او را یک تربیت الهی می‌داند. هر دو مفسر قائل بر این هستند که خطای حضرت یونس (ع) یک گناه کبیره که ایشان را از دایره نبوت خارج کند، نبوده است. تفاوت دیدگاه‌های دو مفسر ابتدا در تعیین نوع ماهیت عمل آن حضرت است که فخر رازی آن را گناه صغیره و علامه طباطبائی آن را ترک اولی که در حقیقت گناه محسوب نمی‌شود، در نظر می‌گیرد. ریشه‌های عقاید شیعه و اشاعره در نگاه این دو مفسر آنجا خود را نشان می‌دهد که فخر رازی صدور فقط گناه کبیره و علامه طباطبائی صدور هر نوع گناهی را از پیامبران الهی غیر ممکن می‌داند و این نقطه اساسی تفاوت دیدگاه آن دو در تمام آراء است. در نزد فخر رازی ابتلاء در این آیه جنبه تنبیهی و کفاره دارد؛ در حالی که علامه طباطبائی قائل به ماهیت تربیتی و تعالی بخشی آن است. باتوجه به آنچه گفته شد، دیدگاه علامه طباطبائی به دلیل عمق معنایی و انسجام ساختاری ارجح به نظر می‌رسد.

گریختن حضرت یونس (ع)

دیگر شبهه‌ای که مطابق با آیات سورة صافات مطرح شده؛ این است که آیا یونس (ع) با ترک قومش، از نبوت خود خارج شده است؟ اگر خارج شده باشد پس چگونه می‌تواند بعداً دوباره به نبوت برگردد؟ معتقدان می‌گویند که یونس (ع) بر قومش صبر نکرد و به سمت کشتی گریخت و به سختی افتاد؛ محتمل است که از نبوت عزل گردیده و پس از توبه در شکم ماهی دوباره به جایگاه پیامبری خویش بازگشته است و خداوند این ماجرا را سببی برای پیامبر اسلام (ص) دانسته تا بر آزار قومش صبر کند.

فخر رازی مسائلی را درباره آیه ۱۳۹ سوره صافات^۱ برمی‌شمارد. نخست به تلفظ نام یونس از قول زمخشری به ضمّ نون و کسر آن اشاره دارد؛ سپس بیان می‌کند که این آیه بر رسیدن حضرت یونس(ع) به نبوّت پس از ماجرای طعمه نهنگ شدن است و این معنا را دارد که یونس از فرستادگان بود زمانی که به سمت کشتی گریخت و البته به این قول هم اشاره دارد که قبل از سوار شدن بر کشتی جناب جبرئیل زمانی که باید قومش را دعوت می‌کرد؛ بر او نازل شده و سپس او گریخت و طعمه ماهی شد و این گفته خداوند بر رسول بودن او در همان زمان دلالت نمی‌کند. ممکن است که این توصیف کنایه‌ای از باب تعظیم یونس(ع) باشد و هرگز این قول خداوند مفید فایده نیست مگر اینکه مراد از آن این باشد که قطعاً از فرستادگان در نزد خداوند است. او بیان می‌کند اگر حضرت یونس(ع) از نبوّت خارج نشده باشد، پس چرا خداوند می‌فرماید: «فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (پس اگر از مسبحین نبود، تا روز قیامت در شکم آن مانده بود) و این آیه نشان می‌دهد که اگر یونس(ع) تسبیح نمی‌کرد، هرگز از شکم نهنگ خارج نمی‌شد (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۱۱، ص ۲۶۳). همچنین فخر الدّین رازی اشاره دارد که گریختن حضرت یونس(ع)، گریختن عبد از مولاست که در غیر این صورت گریختن او به منزله مخالفت با خداوند می‌باشد که این از انبیای الهی بعید است (رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۶، ص ۳۵۶).

علامه طباطبایی نیز در تفسیر المیزان در ذیل این آیات می‌گوید: «وَإِنْ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلِّ الْمَشْحُونِ» یعنی و یونس نیز از پیامبران بود که به سوی کشتی فرار کرد، با اینکه کشتی ظرفیت سوار شدن او را نداشت و «اباق» به معنای فرار کردن عبد از مولایش می‌باشد ... مراد از فرار کردن او به طرف کشتی این است که او از بین قوم خود بیرون آمد و از آنان اعراض کرد. آن جناب هر چند در این عمل خود خدا را نافرمانی نکرد، و قبلاً هم خدا او را از چنین کاری نهی نکرده بود، و لیکن این عمل شباهتی تام به فرار یک خدمتگزار از خدمت مولی داشت.

«فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ» ماهی او را لقمه‌ای کرد، درحالی‌که او ملامت زده بود. کلمه «التقام» به معنای ابتلاع و بلعیدن است. کلمه «ملیم» اسم فاعل از «لام» است، که به معنای داخل شدن در ملامت است، مانند احرام که به معنای داخل شدن در حرم است» (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۹، ص ۱۲۴).

فخر رازی با وجود اینکه بر پیامبری حضرت یونس(ع) در ادله خود اذعان دارد اما به طور واضح این امر را در تفسیر خود بیان نکرده است و با طرح احتمال‌هایی بر پایه عقل و کلام زمینه را برای قوّت گرفتن نظر امکان تعلیق نبوت فراهم می‌سازد درحالی‌که علامه طباطبایی بدون هیچ ابهام و به طور قاطع و با استدلالی مستحکم بر مبنای ساختار دستوری خود آیه بر استمرار قطعی و بدون وقفه نبوت حضرت یونس(ع) تأکید دارد. برتری متن صریح

۱. «وَإِنْ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ»

قرآن در شیوه تفسیری علامه طباطبائی بر احتمال‌های کلامی بر همگان روشن است و او معتقد است قرآن که خود را روشن‌گر هر چیزی معرفی می‌کند برای فهمانده شدن معنای خود نیازمند ابزاری بیرونی باشد (طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۱، صص ۱۳-۱۵). حال ابزار بیرونی می‌تواند ادله کلامی یا نظرات فلسفی باشد، پس برتری قرآن خود دلیل برتری استدلال علامه طباطبائی را نیز روشن می‌سازد. انسجام نظر علامه مبنی بر استمرار بی‌وقفه نبوت باتوجه به پرسش‌های کلامی پیچیده‌تری که احتمالاً در پی عزل و نصب یک پیامبر الهی به وجود می‌آید، ارجحیت نظر او را که با بررسی تمام جوانب عنوان گردیده است، نشان می‌دهد. فخر رازی بیش از آنکه به پاسخ تفسیری قطعی این شبهه بپردازد به برجسته سازی معضل کلامی آن پرداخته است.

علامه طباطبائی می‌گوید که حضرت یونس (ع) با ترک قومش، هیچ گناهی نکرده است و تنها ترک اولی را انجام داده است. زیرا خروج از قومش، حرام نبود و فقط توصیه‌ای الهی بود. پس حضرت یونس (ع) همچنان پیامبر باقی مانده است و هیچ وقت از جایگاه نبوت عزل و خارج نشده است (طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۳۲) که این نظر با سیاق آیات و جریان قصه هماهنگی بیشتری دارد.

نهی رسول اکرم (ص) از شباهت به حضرت یونس (ع)

شبهه دیگری که باتوجه آیه ۴۸ سورة قلم «... لَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ...» ذکر شده است؛ گناهکار بودن حضرت یونس (ع) است. خداوند پیامبر (ص) را در شباهت یافتن به حضرت یونس (ع) نهی نموده است. در تمام اقوال ذکر شده مفسران بر سر وجه منع تشبیه اختلاف کردند که عمده آنان ضیق صدر و کم‌صبری حضرت یونس (ع) را علت و عامل گنهکاری و ظلم و عقاب او دانستند (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۶، ص ۲۵۸؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۹، ص ۲۹).

فخر رازی معتقد است خشمی که از حضرت یونس (ع) سرزده است در واقع خشم بر ملک و یا قوم بوده است؛ البته آن هم نهی شده است که شاهدش را همین آیه ۴۸ از سورة قلم ذکر می‌کند که خداوند در آن پیامبر اکرم (ص) را از شبیه شدن به حضرت یونس (ع) از نظر صبر قوم، نهی می‌کند؛ پس براساس این آیه این کار از او مقتضی امری حرام است که در این قول حضرت یونس، «لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ» او خود را از ظالمین دانسته است و خداوند ظالمین را مورد لعن قرار داده است و اگر از او گناهی صادر نشده بود پس چرا خداوند او را با انداختن در شکم ماهی عذاب کرد؟ خداوند می‌فرماید: «وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ» پس اگر صاحب ماهی گنهکار نبوده است، نهی پیامبر از موارد مشابه جایز نیست و اگر صاحب ماهی گنهکار است، غرض حاصل می‌شود (رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۲، ص ۲۱۴).

علامه طباطبائی فرموده است: «در این آیه رسول خدا (ص) را نهی می‌کند از اینکه مانند یونس (ع) باشد، که در هنگام مناجات با خدا مالا مال از خشم بوده، می‌فرماید تو اینطور مباش، و این در حقیقت نهی از سبب

خشم است، و سبب خشم این است که آدمی کم حوصله باشد، و در آمدن عذاب برای دشمنانش عجله کند و معنای آیه این است که، ای پیامبر! تو در برابر قضایی که پروردگارت رانده، که از راه استدراج هلاکشان کند صابر باش، و مانند صاحب حوت مباش، تا مثل او مالا مال از اندوه و غیظ نشوی، و در آخر خدای را به تسبیح و اعتراف به ظلم ندا نکنی، و خلاصه صبر کن و از این معنا که مبتلا به سرنوشتی چون سرنوشت یونس و ندایی چون ندای او در شکم ماهی بشوی برحذر باش، او به طوری که در سوره انبیاء آمده در شکم حوت گفت: «... لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ» (انبیاء: ۸۷).

علامه طباطبایی نوشته است که بعضی گفته‌اند: لام در جمله "لحکم ربک" به معنای "الی - تا" است، می‌خواهد در عین اینکه با رسول گرامیش سخن می‌گوید، قوم او را تهدید کند به اینکه به زودی خدا بین او و ایشان حکم خواهد کرد. می‌فرماید، تا زمانی که خدا حکم کند صبر کن. ولی وجه قبلی با سیاق آیات قبلی مناسب‌تر است. سپس در بیان منافات بین آیه «لَوْ لَا أَنْ تَدَارِكُهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ...» با آیه «فَلَوْ لَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ...»، می‌فرماید: «لَوْ لَا أَنْ تَدَارِكُهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَتَبَدَّ بِالْعَرَاءِ وَ هُوَ مَذْمُومٌ» این آیه شریفه نهی سابق (که می‌فرمود چون صاحب حوت مباش) را تعلیل می‌کند، و کلمه "تدارک" به معنای رسیدن و پیوستن به چیزی است، و در این آیه کلمه نعمت به قبول توبه تفسیر شده، و واژه "تبد" به معنای پرت کردن و دور انداختن است، و کلمه "عراء" به معنای زمین لخت و بدون سقف و یا گیاه است، و مذموم از ذم است که مقابل مدح را معنا می‌دهد. معنای آیه این است که، اگر یونس (ع) نعمت توبه‌ای را از پروردگارش در نمی‌یافت، و خدا توبه او را قبول نمی‌کرد، در شکم حوت پرتاب شده، و در زیر آب بود، و هرگز بالا نمی‌آمد، و همچنین در دیدگان خلق خود نیز پست و پست شده بود" (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق/ ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۱۲۳).

انسجام درونی و عمق دیدگاه علامه طباطبایی زمانی آشکارتر می‌شود که آن را در پرتو تحلیل‌های حدیث شناختی از روایات مشابه مضمون آیه قرار دهیم. در روایتی رسول اکرم (ص) فرموده‌اند: «لَا يَنْبَغِي لِعَبْدٍ أَنْ يَقُولَ: أَنَا خَيْرٌ مِنْ يُونُسَ بْنِ مَتَّى»: «شایسته‌ی هیچ بنده‌ای نیست که بگوید: من از یونس بن متی بهترم.» (ابن-حنبل، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، صص ۲۵۴ و ۳۸۱) این حدیث در ظاهر مؤید دیدگاه فخر رازی به نظر می‌رسد، اما با نگاهی موشکافانه در مفهوم آن می‌توان اهدافی چون تصحیح نگرش سطحی برخی صحابه نسبت به مقام حضرت یونس (ع)، تکریم انبیاء پیشین به عنوان بخشی از سیره نبوی و ارائه یک درس اخلاقی عمیق در باب خطر غفلت و لزوم تواضع دریافت (راد، ۱۳۹۴ ش، صص ۲۲-۲۸).

هم‌سویی میان رویکرد تفسیری علامه طباطبایی در تحلیل آیه و کارکرد تربیتی روایات نبوی این استدلال را روشن می‌سازد که هدف از بیان قصه قرآنی حضرت یونس (ع) به عنوان پیامبر الهی در کنار اهداف دیگر، نه تنها اثبات گنهکاری او نبوده است بلکه مجرای او درس‌نامه‌ای چند وجهی در زمینه صبر، توبه و حکمت‌های الهی

است. این نتیجه عقل‌گرایانه اما تک‌ساحتی فخر رازی که بر نهی رسول اکرم (ص) به سبب گناه صغیره حضرت یونس (ع) تأکید دارد؛ در تضاد آشکار قرار می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

شبهه‌های مطرح شده درباره عصمت حضرت یونس (ع) فراوان است اما آنچه مفسران بر پایه آیات و ادله عقلی و نقلی درصدد پاسخگویی آن برآمدند شامل کم‌صبری و تنگی خلق حضرت یونس (ع)، گمان بر عدم قدرت الهی و خروج از سیطره او، گناهکاری و اعتراف به ظلم، نهی رسول اکرم (ص) از شباهت به حضرت یونس (ع) است. آنچه از دیدگاه‌های این دو عالم مفسر در بررسی و پاسخ این شبهه‌ها برداشت می‌شود، این است که علامه طباطبایی مانند اکثر علمای شیعه معتقد بر عصمت انبیای الهی در تمام زمینه‌ها و زمان‌هاست و حضرت یونس (ع) هم به‌عنوان یکی از این انبیاء الهی دارای مقام عصمت است. بنابراین هرآنچه در آیات موهم عدم عصمت آن حضرت تحت عناوین مختلف گناه، عصیان، اعتراف به ظلم، گمان بر خروج از سیطره الهی، غضب بر خداوند و ... به ایشان نسبت داده شده است را مطابق با مبانی کلامی شیعه، تفسیر نموده و همگی را ترک اولی (به معنای کاری که فی نفسه خطا نیست) دانسته که از آن حضرت سر زده است. در پاسخ به شبهه گناهکاری آن حضرت طلب عفو و بخشش ایشان در شکم ماهی نیز ذکر ایشان را ناشی از جایگاه والا، تواضع و رویه‌ای متداول دانسته است که انبیای الهی برای لحظه غفلت یا کم‌توجهی به خداوند، طلب عفو می‌کنند. او شرایط رخ داد برای حضرت یونس (ع) را ابتلائی برای رشد جایگاه معنوی ایشان دانسته است نه تنبیه الهی.

فخرالدین رازی نیز مطابق با دیدگاه کلامی اشاعره معتقد به عصمت پیامبران پس از نبوت است. بر این اساس صدور گناه و عصیان قبل از نبوت را جایز دانسته و منافی با عصمت نمی‌داند. وی تعبیری مانند اعتراف به ظلم، گمان بر خروج از سیطره الهی و عصیان و ... در آیات قرآن درباره حضرت یونس (ع) را بر گناه صغیره و ارتکاب معصیت قبل از دوران نبوت حضرت یونس (ع) تفسیر می‌کند! فخر رازی معتقد است که قاطعانه می‌توان گفت خشم گرفتن یک پیامبر بر پروردگارش امری محال و غیر قابل تصور است؛ چراکه چنین خشمی مستلزم جهل نسبت به مالکیت مطلق خداوند بر امر و نهی است و جهل به خداوند با اصل ایمان منافات دارد، چه رسد به مقام والای نبوت. کسی که به الوهیت و ربوبیت خداوند جاهل باشد در اصل مؤمن نیست تا بتوان او را پیامبر دانست.

این دو مفسر در پاسخ به شبهه گمان حضرت یونس (ع) بر خروج سیطره الهی علاوه بر موارد ذکر شده در بیان جایگاه انبیاء معتقدند که در معنای این آیه به‌طور خصوص در ترجمه واژه «لن نقدر» باید آن را تأویل یا تمثیل در نظر گرفت که فخر رازی علاوه بر این موارد معتقد است باتوجه به اینکه کلمه «قدرت» (توانایی انجام کاری) و «فعل» (انجام دادن آن کار) مناسبتی وجود دارد، عقیده دارد که بعید نیست یکی از این دو مجازاً به جای

دیگری به کار رفته باشد. علی‌رغم تفاوت‌های بنیادین در مبانی و روش‌های دو مفسر، یک اصل اساسی میان آنان مشترک است؛ تنزیه ساحت حضرت یونس (ع) از هرگونه گناه کبیره و خطایی که موجب سلب مقام نبوت از ایشان گردد. رویکر فخر رازی عقلی-کلامی است که افعال حضرت یونس (ع) را در چارچوب ترک اولی به مثابه یک گناه صغیره تحلیل می‌کند. روش او طرح احتمال‌های متعدد کلامی و ابطال بن‌بست‌های تفسیری از طریق تأویل و براهین عقلی است. در مقابل علامه طباطبایی بر مبنای شیعی عصمت انبیاء از هرگونه گناهی، یک نظریه منسجم و قرآن‌محور ارائه می‌دهد. آراء علامه قادر است تمام شبهات مطرح شده را تحت یک چارچوب واحد و هماهنگ پاسخ دهد درحالی‌که رویکر فخر رازی برای هر شبهه نیازمند براهین جدیدی است. درست است که فخر رازی نیز بر اساس ادله عقلی تلاش نموده است تا نتیجه‌ای که سبب تأیید شبهات گردد، بیان نکند اما در شبهات مطرح شده درباره حضرت یونس (ع)، دیدگاه علامه طباطبایی با استفاده از شیوه تفسیری قرآن به قرآن و تکیه بر منطق درونی این کتاب آسمانی که خود راوی این سرگذشت است، تفسیری دقیق‌تر، عمیق‌تر و استوارتر ارائه می‌دهد و بدین ترتیب با ارائه تفسیری منسجم که خلاءهای موجود در رویکرد اشعری را پوشش می‌دهد، اثبات می‌کند که ساحت حضرت یونس (ع) از هرگونه شائبه خطا و معصیت مبرا است.

منابع

- قرآن مجید. (۱۳۷۶). (محمدمهدی فولادوند، مترجم). دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (بی تا). روح المعانی فی تفسیر القرآن. منشورات محمد علی بیضون.
- ابن اثیر، علی بن محمد. (۱۳۷۱ ق). تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران. انتشارات علمی.
- ابن حنبل، احمد. (۱۴۱۶ ق). مسند احمد. دارصادر.
- ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ ق). تفسیر التحرير و التویر. مؤسسة التاريخ العربي.
- ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة. مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۰۸ ق). لسان العرب. دارالاحیاء التراث.
- ابو حیان، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰ ق). البحر المحيط فی التفسیر. دار الفکر.
- اعدادی خراسانی، مرتضی. (۱۳۹۰). عصمت انبیاء. مطالعات قرآن و حدیث سفینه، (۸) ۳۱، صص ۱۰-۳۶.
- اکاتی، مرضیه؛ و حیدری نسب، علیرضا. (۱۳۹۳). بررسی شبهات پیرامون عصمت حضرت یونس (ع). اولین کنگره بین المللی تفکر و پژوهش دینی، پاییز، اردبیل.
- بحرانی، ابن میثم. (۱۴۱۷ ق). التجاة فی القیامة. مجمع الفکر الاسلامی.
- بغدادی، علاء الدین علی بن محمد. (۱۴۱۶ ق). لباب التأویل فی معانی التنزیل. دارالکتب العلمیة.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). انوار التنزیل و أسرار التأویل. دار احیاء التراث العالمی.
- پارسا، علیرضا؛ و پریمی، علی. (۱۳۹۴). گستره عصمت انبیاء از دیدگاه فخر رازی. پژوهشنامه فلسفه دین (نامه حکمت)، (۱۳) ۲، صص ۲۷-۵۲.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۹۸۷ م). الصحاح تاج اللغة و صحاح. دارالجلیل.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۳۶۵). الباب الحادی عشر. موسسه مطالعات اسلامی.
- (۱۳۷۹). نهج الحق و كشف الصدق. تاسوعا.

- خزائلی، محمد. (۱۳۹۲). اعلام قرآن. انتشارات امیر کبیر.
- رازی، فخرالدین. (۱۹۸۶ م). الأربعین فی أصول الدین. مكتبة الكليات الأزهری.
- (۱۴۰۹ ق). عصمة الانبياء. دارالكتب العلمية.
- (۱۴۲۰ ق). تفسیر الكبير (مفاتیح الغیب). دارالاحیاء التراث.
- (۱۴۰۵ ق). محصل افكار المتقدمین و المتأخرین. دارالاضواء.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). المفردات فی غریب القرآن. دارالشامیه.
- راد، علی. (۱۳۹۴). روایات تفاضل یونس و یحیی؛ تعارض و راهکارها. علوم حدیث، (۲۰)، ۲، صص ۳-۳۸.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ق). الکشاف. دارالکتب العربی.
- سعیدی مهر، محمد. (۱۳۹۲). آموزش کلام ۲ (راهنما شناسی - معاد شناسی). کتاب طه.
- سعیدی مهر، محمد؛ و اختیاری، لیلا. (۱۳۸۹). عصمت انبیاء از دیدگاه فخر رازی. پژوهش های فلسفی، ۱۷، صص ۱۲۵-۱۴۳.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۰۴ ق). الذر المنثور. کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی (ره).
- شریف، مرتضی. (۱۴۲۱ ق). رسائل. مؤسسة التور.
- شمس، محمد جواد. (۱۳۷۰). «یونس». دایرة المعارف بزرگ اسلامی (زیر نظر محمد کاظم موسوی بجنوردی). مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی. صص ۱۵۹-۱۶۲.
- طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. (سید محمدباقر موسوی همدانی، مترجم). دفتر انتشارات اسلامی (اثر اصلی در سال ۱۳۹۰ ق منتشر شده است).
- طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان. ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دارالمعرفة.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۹۸۵ م). تلخیص المحصل. دارالاضواء.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العالمی.
- عمادزاده، حسین. (۱۳۸۰). تاریخ انبیاء از آدم تا خاتم و قصص قرآن. اسلام.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). کتاب التفسیر. چاپخانه علمیه.
- فاریاب، محمد حسین. (۱۳۹۴). عصمت پیامبران در منظومه فکری علامه طباطبائی. معرفت، (۲۴)، ۲۱۱، صص ۱۳-۲۸.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ق). العین. دارالکتب العلمیه.
- فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۴۱۵ ق). تفسیر الصافی. انتشارات الصدر.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۱۴۱۵ ق). قاموس المحيط. دارالکتب العلمیه.
- قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. دارالکتب الإسلامیه.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۷۰). تفسیر قمی. دارالکتاب.
- کمالی زاده اردکانی، حسین؛ و راد، علی. (۱۳۹۶). شبهات درباره حضرت یونس در تفاسیر فریقین. پاسخ ها و رویکردها. دوفصلنامه مطالعات تطبیقی قرآن پژوهی، (۲)، ۳، صص ۱۲۹-۱۶۲.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دارالکتب الاسلامیه.
- میرباقری، سید محسن. (۱۳۹۹). دیدگاه قرآن و اهل کتاب. موسسه نورالمجتبی (ع).